

**Journaal van een reis naar Genève, Italië en Frankrijk van
Coenraad Ruysch met zijn neef Dirck van Hoogeveen**

1674-1677

Nationaal Archief, FA Teding van Berkhout, 1408

Transcriptie en editie: Alan Moss

DECEMBER 1674: VAN LIVORNO TOT ROME

- 34v** Saterdag den 1e december. Desen dach rechten¹ wij niet anders uijt als de vrienden te gaen bezoeken en door de stadt wat te wandelen, die seer soet² in mijn sin is, doch kleijnties, doch de selve heeft een admirable bequaeme³ have. Selfs seijden mij de koop luyden dat de sceepen buyten op de rede secuerder⁴ legden als in veele goede haveren.⁵ Wel eer placht de lucht hier soo quaet te sijn dat niemandt hier woonen wilde, maer naer dat Ferdinandus den Eerste⁶ de have heeft doen versterken, de moerasschen drooch maeken door middel van een canael, dat van Livorno naer Pisa gaet en groote sceepen kan draegen, soo is de stadt meer gepeupleert⁷ en rijker geworden.⁸ De moulle⁹ is seer wel met gescut versien tot defensie¹⁰ van de have. Wij saegen oock dat vermaerde beelt van Ferdinande den 1 met die vier gerenomeerde slaven van bronse aen de voet van t' pedestal.¹¹ Wij saegen buyten op de wal twee wint molens, t' welck raer¹² in
- 35r** Itaelie is. Oock geloove ick dat dit de eenichste sullen syn in deze quartieren.¹³ Wij saegen veel slaeven lanchs de straet lopen, een extraordinaire¹⁴ saeck voor ons menschen geboeyt op straet te sien.¹⁵ Livorno is seer irregulier¹⁶ en qualijck naer mijn oordeel gefortificeert. Vlack door de stadt lopen twee scoone straeten, die op de helft door gesneden werden van een groote vierkante marckt, die rontom met scoone paleijsen betimmert is.¹⁷ De Grieken hebben hier een kerck¹⁸ en de joden haere sijnagogen.¹⁹ Des avonts gingen wij praeten bij seekere Sabee.

¹ **rechten.** voerden.

² **soet.** aangenaam, prettig.

³ **admirable bequaeme.** zeer geschikte.

⁴ **secuerder.** veiliger.

⁵ **haveren.** havens.

⁶ **Ferdinandus den Eerste.** Ferdinando I de' Medici (1549-1609) was groothertog van Toscane van 1587 tot zijn dood in 1609.

⁷ **gepeupleert.** bevolkt, bewoond.

⁸ **Wel eer...rijker geworden.** Groothertog Ferdinando I de' Medici zorgde ervoor dat Livorno gestaag groeide door een aantal gunstige wetten in te voeren, de zogenaamde *Leggi Livornine*. Daarnaast liet de groothertog het Naviglio aanleggen, een groot kanaal tussen Livorno en het nabijgelegen Pisa.

⁹ **moulle.** Onzekere betekenis.

¹⁰ **tot defensie.** ter verdediging.

¹¹ **Wij saegen...t' pedestal.** Ter ere van Ferdinando I de' Medici werd in 1601 een standbeeld van de groothertog opgericht in Livorno, het Monumento dei Quattro Mori, gemaakt door de beeldhouwer Giovanni Bandini (1540-1599). De vier gebeeldhouwde moren, die het monument omringen, werden pas twintig jaar later toegevoegd door Pietro Tacca (1577-1640).

¹² **raer.** zeldzaam.

¹³ **quartieren.** streken, regionen.

¹⁴ **extraordinare.** bijzondere, buitengewone.

¹⁵ **Wij saegen...te sien.** Livorno had een gunstige ligging aan de Middellandse Zee en was dus een goede locatie voor het transport van slaven.

¹⁶ **irregulier.** onregelmatig.

¹⁷ **Vlack door...betimmert is.** Het Piazza d'Armi, het huidige Piazza Grande, werd in de zeventiende eeuw doorkruist door de Via Ferdinanda, de huidige Via Grande.

¹⁸ **De Grieken...een kerk.** Aan de Via della Madonna, vlakbij het Piazza d'Armi, lag in de zeventiende eeuw de Grieks-orthodoxe kerk Chiesa della Santissima Annunziata.

¹⁹ **en de joden haere sijnagogen.** Vlakbij het Piazza d'Armi lag een grote synagoge. Dankzij een aantal wetten ingevoerd door groothertog Ferdinando I de' Medici, de *Leggi Livornine*, genoten joden een hoge mate van religieuze tolerantie in Livorno. De stad was met name in trek bij Spaanse joden, die

Sondach de 2^e deden wij niet als wel eeten en drinken tot in de nacht toe tot²⁰ de consul die ons seer heerlijk tracteerde. Wij wierden naest den gouverneur van de natie²¹ aen tafel geset. Wij dronken²² mijn heeren de Staeten²³, den prins van Oragne²⁴, onse meesteres²⁵ etc., alle onder het losbrande van de voorverhaelde donderbossen.²⁶ Ick maeckte hier noch naerder kennis met seekere Leveson, nieuwelijck²⁷ over landt uyt Indien gearriveert.²⁸

Maendach den 3^e dito besaegen wij des morgens de citadelle, die noch al passelijk wel²⁹ leijt. Als den hertoch³⁰ te Livorno is, soo logeert hij hier in. In t' selve als oock de stadt licht ontrent 1500 man in guarnisoen. Wij passeerden verders onsen tijt met afsceijt te neemen van de goede vrienden en maeckten met de heer Leveson compagnie³¹ om naer Pisa gesaementlijck te gaen. Hij vereerde mij een stuck cederhout met de vrucht³², t' welck hij op den berch van Libanon selfs gekapt hadde.³³

Des avonts passeerden wij onsen tijt bij de natie in haer comparitie kamer³⁴, alwaer de heeren Hoogenhouck en Van den Berch mede quaemen, omtrent den middach te Livorno gearriveert sijnde.³⁵ Doch wilden ons niet opsoeken voor den avont om geen tijt te versuymen van³⁶ de stadt te besien,

vanwege hun geloof uit hun thuisland waren verdreven. De rijkdom van deze joodse vluchtelingen zorgde ervoor dat Livorno in de zeventiende eeuw een financiële bloeiperiode beleefde.

²⁰ tot. bij.

²¹ **den gouverneur van de natie.** Livorno had een groot aantal *nationes*, buitenlandse gemeenschappen van kooplieden. Er bestond ook een Nederlandse *natio*, met een eigen begraafplaats en kerk, de Chiesa della Congregazione Olandese-Alemanna.

²² **dronken.** dronken op.

²³ **mijn heeren de Staeten.** de afgevaardigden van de provincie.

²⁴ **den prins van Oragne.** Willem III (1650-1702), prins van Oranje, was in 1674 stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht.

²⁵ **meesteresse.** meesters.

²⁶ **voorverhaelde donderbossen.** eerdergenoemde kanonnen. Ruysch beschreef deze kanonnen op 30 november. Zie f. 34v.

²⁷ **nieuwelijck.** onlangs.

²⁸ **Ick maeckte...Indien gearriveert.** Ruysch kwam dezelfde reiziger uit Indië tegen op 8 november. Zie f. 29v.

²⁹ **passelijk wel.** behoorlijk goed.

³⁰ **den hertoch.** Cosimo III de' Medici (1642-1723) was groothertog van Toscane tussen 1670 en 1723.

³¹ **compagnie.** een reisgezelschap.

³² **vrucht.** kegel.

³³ **Hij vereerde...gekapt hadde.** De Libanonceder was zeldzaam in Noord-Europa en was dus een geschikt geschenk. Mogelijk had Leveson dit cederhout meegenomen uit de Qadishavallei, het zogenaamde Bos van de ceders van God, een heilige vallei in het Libanongebergte en, volgens de overlevering, een toevluchtsoord van vervolgte christenen sinds de vijfde eeuw.

³⁴ **comparitie kamer.** vergaderzaal.

³⁵ **de heeren...gearriveert sijnde.** Ruysch kwam Hoogenhouck en Van den Berch al eerder tegen op zijn reis, onder andere in Genève (september 1674) en Florence (november 1674). Zie f. 17r en 32r-33r.

³⁶ **versuymen van.** verliezen om.

twelck haest³⁷ gedaen is. Sij resolveerde³⁸ naer den middach des anderen daechs³⁹ met ons te gaen naer Pisa.

Dijnsdach den 4e dito sijn wij des morgens noch gins en weder aen t' huys van de heer Fonteijn⁴⁰ geweest, die ons te onbijten gaf en heerlijke lachrimae⁴¹ sconck. Ick ginch oock naer de heer Molives⁴² om een wisselbriefken op Roomen te haelen en naer dat wij omtrent elf ueren des middachs wat gegeten hadden, sijn wij met het voorscreve⁴³ geselschap naer Pisa vertrockken met twee chaises⁴⁴ en een koets. Wij naemen ons logement Al Cavalletto⁴⁵ en maeckten noch dien avont accordt⁴⁶ met een postillon⁴⁷ op Romen.

35v Woensdach den 5 dito vertrock s' morgens heel vroeck de heer Levenson naer Florencen en wij besaegen die morgen de stadt, die wel groot doch seer desert⁴⁸ is om welke redenen den hartoch eens jaers met syn hofhoudinge daer komt op dat borgerije⁴⁹ door den toeloop van t' selve wat profijt soude genieten. De rivier de Arne⁵⁰ loopt midden door de stadt, in welck oort de selve wel t' vermaekelijckste en t' magnifickste is. Over de selve lecht een seer scoone steene bruggen.⁵¹ Wij besaegen den dom⁵², die seer wel gebout was, doch op de oude Gottische manier.⁵³ Daer sijn drie metale deuren die seer scoon sijn, admirabel⁵⁴ verciert met basse relief. De idioten seggen dat sij van den tempel van Salomon sijn.⁵⁵ Aende eene sijde staet dien vermaerden toorn⁵⁶, die soo over hellenden is dat die geduerich scijs te willen vallen.⁵⁷ Men gaet daer buyten om als een hoorn van een slack op door een galerij van pilaeren.

³⁷ **haest.** snel.

³⁸ **resolveerde.** besloten.

³⁹ **des anderen daechs.** de volgende dag.

⁴⁰ **de heer Fonteijn.** Ruysch kwam Fonteijn al eerder tegen op 3 en 29 november. Zie f. 28v en 34r.

⁴¹ **lachrimae.** Lacryma christi, wat letterlijk 'traan van God' betekent, was een Napolitaanse wijn. De druiven van deze wijn werden op de hellingen van de Vesuvius verbouwd. De naam dankt deze drank aan het verhaal dat Christus weende om de val van Lucifer. Christus' tranen zorgden ervoor dat de wijnranken opbloeden.

⁴² **de heer Molives.** Waarschijnlijk gaat het om Gio Molives, koopman te Livorno en lid van de Nederlandse *natio*. Ruysch kwam Molives al eerder tegen op 5, 7, 8 en 9 november. Zie f. 29r-29v.

⁴³ **voorgescreve.** eerder genoemde.

⁴⁴ **chaises.** Een chaise, of sjees, is een hoog en licht rijtuig met een kap.

⁴⁵ **Al Cavalletto.** De Schildersezel.

⁴⁶ **accordt.** een afspraak.

⁴⁷ **postilon.** koetsier.

⁴⁸ **desert.** verlaten.

⁴⁹ **borgerije.** de burgerij.

⁵⁰ **Arne.** Arno.

⁵¹ **Over de...steene bruggen.** Het betreft de Ponte Vecchio. De brug werd vernietigd tijdens de Tweede Wereldoorlog.

⁵² **den dom.** Het betreft de Duomo Santa Maria, de dom van Pisa.

⁵³ **doch op de oude Gottische manier.** De Gotische bouwstijl werd in de zeventiende eeuw doorgaans minder gewaardeerd dan de classicistische bouwstijl.

⁵⁴ **admirabel.** aanzienlijk.

⁵⁵ **De idioten...Salomon sijn.** Volgens de Bijbel bouwde Salomon in Jeruzalem de eerste Israelische Tempel, de Tempel van Salomo (cf. 1 Koningen 7). In de zeventiende eeuw werden er verschillende modellen gemaakt en werden er verschillende zaken toegeschreven aan de tempel.

⁵⁶ **toorn.** toren.

⁵⁷ **Aende eene...willen vallen.** Ruysch beschrijft de beroemde Toren van Pisa, die vlakbij de dom ligt.

Aen de andere sijde van den dom is dat geene, t' welke sij Campo Sancto⁵⁸ noemen, sijnde een tamelijck groot vierkant velt beslooten met een galerij dewelke daer rontom loopt, even als de tranten⁵⁹ in de kloosters. Dese galerij is rontom beschildert en hier sijn de grafsteden⁶⁰ van de voornaemste families⁶¹, van wien nu hier weijnich meer gevonden wert als haere verlaete paleijsen. Dese aerden, die in t' voornoemde velt licht, soudē door de galeijen van Pisa, als de selven naer t' heijlige landt gegaen waeren om de keijzers Enobarbus⁶² te secondeeren⁶³ ende, hem doodt vindende, vruchteloos weder keeren mosten, van Jerusalem mede sijn gebracht ende die kracht gehadt hebben dat een lichaam in de tijt van drie weken tot niet toe deedt verteeren deedt.⁶⁴ Selfs wilden sij de antiquiteit⁶⁵ van dit voorscreve Campo Santo noch al beeter maeken, seggende dat dese aerde juyst uyt den ackker des bloets genoomen soude sijn, dewelke, gekoft⁶⁶ sijnde voor de silverlingen die Judas genooten hadt, tot een begrafenis vande vreemdelingen dienden.⁶⁷

Daer sijn weijnich studenten op haere universiteit.⁶⁸ De bibliotheek is tamelijck fraij sederdat⁶⁹ die van Aldus Manutius daer bij is gevoecht.⁷⁰ Wij saegen oock de hortus bothanicus⁷¹, doch de selve heeft niet veel te beduyden ten reguarde⁷² van die van Leijde.⁷³ In de selve was oock een kaemer daer veel rariteiten geconserveert⁷⁴ wierden als naturalia⁷⁵, mineralia⁷⁶, exotica⁷⁷,

⁵⁸ **Campo Sancto.** Het betreft de ommuurde begraafplaats Campo Santo of het Camposanto Monumentale.

⁵⁹ **tranten.** manier.

⁶⁰ **grafsteden.** graven.

⁶¹ **families.** families.

⁶² **de keijzers Enobarbus.** Waarschijnlijk doelt Ruysch op Boudewijn I van Constantinopel (1171-1205), de eerste keizer van het Latijns Keizerrijk van Constantinopel.

⁶³ **te secondeeren.** bij te staan.

⁶⁴ **Dese aerden...verteeren deedt.** Volgens de overlevering nam de aartbisschop van Pisa, Ubaldo de' Lanfranchi, heilige aarde van de heuvel Golgotha mee na de Vierde Kruistocht (1202-1204). Er bestaan meerdere verhalen over dit heilige zand: zo meldt een overlevering dat een lijk al binnen vierentwintig uur erdoor wordt verteerd.

⁶⁵ **antiquiteit.** ouderdom.

⁶⁶ **gekoft.** gekocht.

⁶⁷ **Selfs wilden...vreemdelingen dienden.** Volgens de Bijbel (cf. Mattheus 27:3-8) ontving Judas voor zijn verraad van Christus dertig zilverlingen. Uit berouw gaf hij het geld aan de tempel. Aangezien het bloedgeld betrof, legden de priesters het niet in de offerkist, maar kochten zij een akker. Deze akker moest dienen als een begraafplaats voor vreemdelingen.

⁶⁸ **Daer sijn...haere universiteit.** Het betreft de Università di Pisa. De populariteit van deze universiteit nam drastisch af in de zeventiende eeuw en er waren doorgaans niet meer dan honderd studenten.

⁶⁹ **sederdat.** sinds.

⁷⁰ **De bibliotheek...is gevoecht.** Aldus Manutius de Jonge (1547-1597) was een beroemde Venetiaanse drukker. Verschillende bronnen, zoals het *Traicté des plus belles Bibliothèques* uit 1644, melden dat de grote bibliotheek van Manutius over werd genomen door de universiteitsbibliotheek van Pisa.

⁷¹ **hortus bothanicus.** De Orto Botanico dell'Università di Pisa, opgericht door Cosimo I de' Medici in 1544, is de eerste botanische tuin verbonden aan een universiteit ter wereld.

⁷² **ten reguarde.** ten opzichte.

⁷³ **Wij saegen...van Leijde.** De Hortus Botanicus in Leiden, opgericht in 1590, is de eerste botanische tuin van Nederland. Reizigers pronken overigens wel vaker met de universiteit van Leiden en de botanische tuin.

⁷⁴ **geconserveert.** bewaard.

⁷⁵ **naturalia.** naturaliën, (onderdelen van) planten en dieren.

36R artificialia⁷⁸, Chinica⁷⁹, medicinalia⁸⁰, anatomica⁸¹ en diergelijken. Een dinch onder desen was seer remarquabel⁸², te weten een doots hooft uijt het welke een groot stuck corael gewassen⁸³ was.

Wij wandelde Pisa verders tot den middach toe door en passeerden t' paleijs van den hertoch⁸⁴ sonder daer in te gaen, alsoo⁸⁵ ons bericht wiert niet besiens waerdich daer in te sijn. Oock heeft het van buijten veel minder apparentie⁸⁶ als versceijde andere daer geen menschen in woonen. Wel eertijts was Pisa de hoofstadt van een florisante⁸⁷ republijck en de geessel van Florencen⁸⁸, doch nu een plaets van eenicheid⁸⁹ van ieder verlaeten. Naer dat wij wel gegeten hadde en ons tot de reijs geprepareert⁹⁰, geraekten wij te paerdt en arriveerden des avonts A la Scala, een posthuijs dat ick door de voorverhaelde vledermuijs noch in de memorie⁹¹ gehouden hadde, doch dese nacht hadde ik beter fortuyn.⁹²

Donderdach de 6 dito, saeten wij des morgens met den dach op en arriveeren omtrent elf ueren te Poggi Bonsi⁹³, sijnde een kleijn vuyl en vaets⁹⁴ steedeken, alleen maer bekent door de gerenomeerde snuijf toeback⁹⁵, die wel eer daer gemaect wiert, want nu oordeele ick die tegenwoordich de slechste van Italien. Niet te min naemen wij ieder wat mede om die naem te hebben. Des avonts arriveerden wij te Siena.

Vrijdach den 7^e dito passeerden wij den ganschen morgen met Siena door te wandelen en te sien t' geene aldaer remarquabels gevonden wiert. Siena is gelegen in een seer goede lucht en aengenaem landtscap. t' Volck is al van de sociabelste⁹⁶ onder de Itaelianen en hebben de renome⁹⁷ van de beste tael te spreken. t' Oorsaeck is dat sich daer nu en dan al eenige vreemdelingen ophouden. Eer dat men daer in komt van de syde van Florencen soo

⁷⁶ **mineralia.** mineralen, kristallen.

⁷⁷ **exotica.** exotische voorwerpen.

⁷⁸ **artificialia.** kunstvoorwerpen, producten van de menselijke hand.

⁷⁹ **Chinica.** oosterse voorwerpen.

⁸⁰ **medicinalia.** geneeskundige voorwerpen.

⁸¹ **anatomica.** anatomische voorwerpen.

⁸² **remarquabel.** opmerkenswaardig, interessant.

⁸³ **gewassen.** gegroeid.

⁸⁴ **t' paleijs van den hertoch.** Het betreft het Palazzo Reale.

⁸⁵ **alsoo.** aangezien.

⁸⁶ **apparentie.** vertoon.

⁸⁷ **florisante.** bloeiende.

⁸⁸ **Wel eertijts...van Florencen.** In de middeleeuwen vormde Pisa een stadstaat, een van de Italiaanse maritieme republieken. Pisa stond in felle concurrentie met het nabijgelegen Florence.

⁸⁹ **eenicheid.** eensgezindheid.

⁹⁰ **geprepareert.** voorbereid.

⁹¹ **de memorie.** herinnering.

⁹² **arriveerden des...beter fortuyn.** Ruysch sliep hier al eerder op 6 en 9 november. Zie f. 29r-29v.

⁹³ **Poggi Bonsi.** Poggibonsi.

⁹⁴ **vaets.** muf, vunzig.

⁹⁵ **snuijf toeback.** snuiftabak.

⁹⁶ **sociabelste.** prettigste.

⁹⁷ **renome.** reputatie, naam.

rencontreert⁹⁸ men een oude marmere pilaar op de welke de waepen des keijzers en van Portugael staen, t' welck een teijken is voor de posteriteijt⁹⁹ dat op die plaets den keijser getrouwt is aen Eleonora van Portugael in presentie¹⁰⁰ ende ten overstaen van Eneas Silvius, die toe aertsbisscop was en naderhandt paus wiert met de naem van Pius Secundus.¹⁰¹ De stadt is niet gefortificeert als met oude meuren¹⁰², want soo daer iets meer geweest is moet het gedemolieert¹⁰³ sijn door de hertogen van Florencen. De stadt is seer proper om te gaen, over al gepaveijt¹⁰⁴ met gebackken klinkert¹⁰⁵ op sijn kandt, even als in Hollant op de kant van de straeten voor de huysen. De stadt is seer heuvelachtich op en needer te gaen en dicht betimmert.

t' Geene t' meeste remarquabel in Siena is, sijn de naervolgende¹⁰⁶ saeken.
36v Den dom dat van de fraje kercken van Italien is, alhoewel de selve van de Gottische architecture is, sij gansch van swart en wit marmor. De facade is seer curieus¹⁰⁷ gewerckt en georneert¹⁰⁸ met veel beelden. Alleen manqueert¹⁰⁹ daer aen ene scoone wij plaets om te kunnen besien werden. Het inkoomen is veel te benauwt.¹¹⁰ De kerck is seer soet van binnen. Boven rontom de voete sijn meest alle de pourtraits¹¹¹ van de pausen, synde marme¹¹² busten.¹¹³ De vloer van dese kerck is de soonste die ick oijt gesien hebbe, doch uyt vreesse dat selve mocht bedurven werden¹¹⁴ met daer over te gaen soo wert die altoos¹¹⁵ bedeckt gehouden met planken, soo daenich geappropriert¹¹⁶ dat die met weijnich moeijten kunnen opgelicht werden voor de nieuwsgierigen aenscouwer.¹¹⁷ Dese vloer dan is van pieces rapportees¹¹⁸ van marber¹¹⁹ van differente¹²⁰ couleur¹²¹,

⁹⁸ **rencontreert.** treft.

⁹⁹ **de posteriteijt.** het nageslacht.

¹⁰⁰ **presentie.** aanwezigheid.

¹⁰¹ **Eer dat...Pius Secundus.** In 1452 trouwde Frederik III (1415-1493), keizer van het Heilige Roomse Rijk, met Eleonora van Portugal (1434-1467). Het huwelijk werd voltrokken door bisscop Enea Silvio Piccolomini, de latere paus Pius II (1405-1464). Verschillende reisverslagen, onder andere van de Fransman Bernard de Montfaucon uit 1698 en de Duitser Johann Georg Keyssler uit 1756, beschrijven het marmeren monument.

¹⁰² **meuren.** muren. Mogelijke verschrijving.

¹⁰³ **gedemolieert.** vernietigd.

¹⁰⁴ **gepaveijt.** geplaveid.

¹⁰⁵ **klinkert.** klinkers.

¹⁰⁶ **naervolgende.** volgende.

¹⁰⁷ **curieus.** merkwaardig, bijzonder.

¹⁰⁸ **georneert.** versierd.

¹⁰⁹ **manqueert.** ontbreekt.

¹¹⁰ **benauwt.** nauw, eng.

¹¹¹ **pourtraits.** portretten.

¹¹² **marme.** marmeren.

¹¹³ **Boven rontom...marme busten.** In de dom van Siena hangen 172 busten van pausen, beginnende bij St. Petrus en eindigend bij Lucius III (1097-1181).

¹¹⁴ **mocht bedurven werden.** vies gemaakt zou worden.

¹¹⁵ **altoos.** altijd.

¹¹⁶ **geappropriert.** aangebracht.

¹¹⁷ **De vloer...nieuwsgierige aenscouwer.** Nog steeds wordt de vloer in de dom bedekt. Slechts enkele weken per jaar kan het publiek de marmeren vloer bewonderen.

¹¹⁸ **van pieces rapportees.** een mozaïekvloer.

¹¹⁹ **marber.** marmer.

¹²⁰ **differente.** verschillende.

¹²¹ **couleur.** kleur.

dewelke een heerlyck scilderij formeeren.¹²² Oock sijn de dingen admirabel geteijckent, alles soo groot als t' leven. Dit werck is evenwel niet gans¹²³ voleijndicht.¹²⁴ t' Is begonnen van Duccio Sanneri, gecontinueert van¹²⁵ Domenico Becafumi, maer niet voleijndicht.¹²⁶

Aen de eene sijde van de kerck is een capelle, dienende voor bibliotheek van alle de chorael boeken¹²⁷ dewelke de canoniken¹²⁸ gebruiken. De selve waeren seer ouyt¹²⁹, doch wonderlijck net gescreven en met admirabele miniaturen versiert. Doch 't geen wel meest behoorde geconsidereert¹³⁰ te werden sijn de voete en de mueren, admirabele bescildert van Pietro Perugino, die soo ick onderrect¹³¹ ben de meester van Raphael Urbino is geweest.¹³² De voorscreve scilderijen representeeren t' leven en bedrijven¹³³ van Aenas Silvius, hier voor aengeroert.¹³⁴ In dese kerck sijn drie beelde veel grooter als t' leven van Alexander den III, Pius den II, ende Alexander de VII, al drie geboortich van Siena.¹³⁵

Wij saegen noch versceijde plaetsen, dewelke St. Catherina van Siena fameus¹³⁶ gemaakt heeft door haer devotie: haer camer, dat nu een capelle is, haer slaep kamer, en de steenen daer sij met haer hoofd op sloop etc. Wij saegen haer hoofd en een vinger in de kerck van de dominicaenen.¹³⁷ De rest is naer Romen getransporteert.¹³⁸ De andere aenmerkens waerdige saeken sijn t'

¹²² **formeeren.** vormen. De meeste mozaïeken beelden allegorieën en scènes uit het Oude Testament uit.

¹²³ **gans.** helemaal.

¹²⁴ **voleijndicht.** voltooid.

¹²⁵ **gecontinueert van.** doorgezet door.

¹²⁶ **t' Is...niet voleijndicht.** Meer dan veertig kunstenaars werkten in de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw aan de mozaïekvloer van de dom van Siena. Domenico Beccafumi (1486-1551) vervaardigde onder andere scènes over het leven van de profeet Elia, Mozes op de berg Sinaï en het offer van Isaak. Wie Ruysch met 'Duccio Sanneri' bedoelde is onduidelijk. Mogelijk doelde hij op Duccio di Buoninsegna (ca. 1255-1318), die ook meewerkte aan de bouw van de dom.

¹²⁷ **chorael boeken.** koorboeken.

¹²⁸ **canoniken.** kanunniken.

¹²⁹ **ouyt.** oud.

¹³⁰ **geconsidereert.** beschouwd, bezien.

¹³¹ **onderrect.** onderricht.

¹³² **Doch 't...is geweest.** Pietro Perugino (ca. 1446-1523) was een Italiaanse kunstschilder en leermeester van de beroemde kunstenaar Rafaël (1483-1520). Over zijn bijdrage aan de dom van Siena en de nabijgelegen bibliotheek Libreria Piccolomini is echter niets bekend. Wel heeft zijn kunststijl invloed gehad bij de bouw van de bibliotheek en heeft zijn leerling Rafaël hieraan bijgedragen.

¹³³ **bedrijven.** daden.

¹³⁴ **De voorscreve...voor aengeroert.** Kardinaal Francesco Piccolomini, de latere paus Pius III (1439-1503), liet in 1492 de Libreria Piccolomini bouwen, een grote bibliotheek naast de dom van Siena. De muren werden versierd met fresco's over het leven van Francesco Piccolomini's oom Enea Silvio Piccolomini, paus Pius II (1405-1464). De fresco's werden vervaardigd door Pinturricchio (1452-1513), Aspertini (1474-1552) en Rafaël (1483-1520). Ruysch noemde Enea Silvio Piccolomini al eerder in zijn dagtekening.

¹³⁵ **In dese...van Siena.** Alexander III (+1181), Pius II (1439-1503) en Alexander VII (1599-1667) waren pausen geboren in Siena.

¹³⁶ **fameus.** beroemd.

¹³⁷ **Wij saegen...de dominicaenen.** In de Basilica di San Domenico in Siena zijn het hoofd en de duim van de heilige Catherina van Siena (1347-1380) te vinden.

¹³⁸ **De rest...Romen getransporteert.** De rest van het lichaam van de heilige Catherina van Siena is te vinden in de Basilica di Santa Maria sopra Minerva in Rome.

hospitael¹³⁹, t' paleijs van Pius Secundus¹⁴⁰, de groote marckt¹⁴¹, t' stadthuys¹⁴², daer niet veel te sien als op den toorn te klimmen, waer dat de gansche staet seer aengenaem ontdeekt¹⁴³ wert. Daer sijn seer veel toorens, dewelke van tijt tot tijt op soude gerecht sijn ter eere van die burgers dewelken haer selve wel soudén gedraagen hebben¹⁴⁴ voor de republiék.

Den 8e dito sijn wij des morgens van Siena vertrockken en des avonts te Aqua Pendente¹⁴⁵ gekoomen. Dit is de eerste stadt van het kerkelijke gebied, doch een sober plaetsie.¹⁴⁶ t' Selve is gelegen op een hoogen berch, de naem hebbende van het water daer omtrent.¹⁴⁷ t' Selve is tegenwoordich een bisdom en is daer toe gekoomen, door die van Castro, dewelken, haer biscop vermoort hebbende, haer selve onwaardich maeckten van een houder van dese character¹⁴⁸, maer wiert dit recht overgegeven aen die van Aqua Pendente.¹⁴⁹ Wij kreegen hier een cavallier¹⁵⁰ uyt Piëmont¹⁵¹ in ons geselschap.

Sondach den 9^e dito reijsden wij van Aquapendente door een kleijn stedeken, St. Lorenzo¹⁵², genaemt en vervolgens door Bolsena, den ganschen ochtent meest rijdende op de kant van een heerlijk lac¹⁵³ dat van dese plaets sijn naeme draecht¹⁵⁴ en in t' welke twee seer fraeije eijlanties op rotsen leggen even als de eijlanden van Boromeo.¹⁵⁵ Des middachs aeten wij te Monte Fiasconi¹⁵⁶, een plaets die seer gerenommeert is om de wijn dewelke daer wast.¹⁵⁷ Doch wij hadden t' geluck niet van den besten te proeven, alsoo de waerden, op van alle de vreemdelingen die in groote quantiteitj passeeren wat willende winnen, het element des waeters seer tot haer avantage¹⁵⁸ neemen.¹⁵⁹ Ick sal de historie van

¹³⁹ **t' hospitael.** Het betreft het Ospedale di Santa Maria della Scala.

¹⁴⁰ **t' paleijs van Pius Secundus.** Het betreft de Logge del Papa.

¹⁴¹ **de groote marckt.** Waarschijnlijk gaat het om het Piazza del Campo.

¹⁴² **t' stadthuys.** Het betreft het Palazzo Pubblico.

¹⁴³ **ontdeekt.** uitgestrekt (gezien).

¹⁴⁴ **haer selve...gedraagen hebben.** zichzelf zouden hebben ingezet.

¹⁴⁵ **Aqua Pendente.** Acquapendente.

¹⁴⁶ **Dit is...sober plaetsie.** Acquapendente behoorde tot het gebied van de Pauselijke Staat.

¹⁴⁷ **de naem...daer omtrent.** Acquapendente is gelegen in de Vulsinibergen. Het dichtbijgelegen meer van Bolsena heet in het Latijn het lacus Volsiniensis.

¹⁴⁸ **dese character.** deze rang, dit ambt.

¹⁴⁹ **t' Selve...Aqua Pendente.** Tijdens de Oorlogen van Castro (1641-1649) werd bisschop Cristoforo Giarda vermoord onderweg van Rome naar Castro. Als repressaille belegerden de troepen van paus Innocentius X (1574-1655) de stad Castro en maakten deze met de grond gelijk. Het bisdom werd hierna verplaatst naar het dichtbijgelegen Acquapendente.

¹⁵⁰ **cavallier.** edelman.

¹⁵¹ **Piëmont.** Piëmont.

¹⁵² **St. Lorenzo.** San Lorenzo alle Grotte.

¹⁵³ **lac.** meer.

¹⁵⁴ **een heerlijk...naeme draecht.** De naam van de plaats Bolsena is afgeleid van het dichtbijgelegen Lago di Bolsena.

¹⁵⁵ **en in...van Boromeo.** Het Lago di Bolsena heeft twee kleine eilanden, Bisentina en Martana. Ruysch vergelijkt deze met de Borromeïsche Eilanden, die hij van 13 tot 16 oktober bezocht. Zie f. 21v-23r.

¹⁵⁶ **Monte Fiasconi.** Montefiascone.

¹⁵⁷ **wast.** groeit, wordt verbouwd.

¹⁵⁸ **avantage.** voordeel.

¹⁵⁹ **het element...avantage neemen.** De wijn wordt dus stiekem met water aangelengd.

'Est Est Est' niet eens vertellen, alsoo niemant oijt een reisiger gesproken heeft die dese fabel niet weet.¹⁶⁰ Den berch van Monte Fiaschoni klotmen wij af door een wech die seer difficiël¹⁶¹ was, doch seer aengenaem voor t' gezicht.

37v s' Avonts quaemen wij te Viterbo, een plaets onder het gebiedt van den paus. Wij logeerden A la Poste, maer vonden niet alleen een sieken, maer oock een knorrigen hospes, want soo ras¹⁶² wij daer in quaemen en naer ordinaris¹⁶³ een glas wijn eijsschende, mosten wij onsen dorst laeven met het antwoord dat buijten de maeltijt daer noijt getapt wiert. Wij contenteerden¹⁶⁴ ons dan vi coacti¹⁶⁵ tot de maelteijt. Als wanneer wij onse competentie¹⁶⁶ op verre naer niet krijgende, resolveerde van collegialiter¹⁶⁷ en met ordre naer de keuken te marcheren¹⁶⁸ en met alle beleeftheid mijn heer den waert te gaen versoecken of hij ons wijn genoeg verschaffen, hem met eenen¹⁶⁹ te kennen gevende dat wij gans niet geresolveert waeren te vertreckken voor dat wij onse wil hadden, dewelke wij in kas¹⁷⁰ van onbeleeftheid machtich genoeg waeren te voldoen, gebruijckende dit flegma¹⁷¹ om te toonen dat wij volgens de maenieren van t' landt wel leven wilde, maer niet naer de capritie¹⁷² van mijn heer de waert. Maer onse waert, siende dat ons de saek ter harten ginck sonck hem sijn moet soo verre inde scoenen dat hij niet alleen wijn gaf maer selfs een vers vat voor ons aenstack.

Den 10 dito. Des morgens voor ons vertrek noch wat tijt hebbende, wandelde wij de stadt noch wat door om die te besien, doch vonden niet notaebels als een fonteijn, dewelke seer heerlijk is. Hier van daen voort rijdendende¹⁷³, quaemen wij des avonts noch goet tijts¹⁷⁴ tot op twee posten naer¹⁷⁵ te Roomen. De postillon preesenteerde, bij aldien¹⁷⁶ wij ververschen wilden van paerden en te post loopen¹⁷⁷, van ons dien avont noch te Romen te brengen, doch de heer

¹⁶⁰ **ick sal...niet weet.** Volgens de legende reisde een Duitse bisschop in de twaalfde eeuw naar Rome om een audiëntie met de paus te voeren. Aangezien hij een liefhebber van wijn was, stuurde hij zijn dienaar vooruit om het lokale aanbod te proeven. Wanneer de dienaar een geschikte plek vond, zo werd hij opgedragen, moest hij het woord 'Est' (Latijn voor (hier) is het) op de deur schrijven. In Montefiascone vond de bediende de beste wijn en schreef daarom 'Est! Est! Est!' op de deur. Het gelijknamige wijnmerk kan nog steeds in deze streek gevonden worden. Zoals Ruysch al aangeeft, figureert de legende in veel reisverslagen naar Italië. Het komt onder andere voor in de verslagen van Egbert de Pomerede (1648-1650), Arnout Hellemans Hooft (1649-1651) en Johannes Lieshoud (1652).

¹⁶¹ **difficiël.** moeilijk te passeren.

¹⁶² **soo ras.** zodra.

¹⁶³ **naer ordinaris.** naar gewoonte.

¹⁶⁴ **contenteerden ons.** stelden ons tevreden.

¹⁶⁵ **vi coacti.** vi coactus, onder dwang.

¹⁶⁶ **competentie.** bevoegdheid.

¹⁶⁷ **collegialiter.** gezamenlijk.

¹⁶⁸ **marcheren.** lopen.

¹⁶⁹ **met eenen.** meteen.

¹⁷⁰ **in kas.** in het geval.

¹⁷¹ **flegma.** temperament.

¹⁷² **capritie.** wispelturigheid, nukken.

¹⁷³ **rijdendende.** Mogelijke verschrijving.

¹⁷⁴ **goet tijts.** op tijd.

¹⁷⁵ **naer.** na.

¹⁷⁶ **bij aldien.** indien.

¹⁷⁷ **te post loopen.** 'Een post lopen' betekende dat een reiziger voortdurend in galop kon rijden en bij iedere post een nieuw paard kon krijgen.

Hoogenhouck seer met bloetsweeren¹⁷⁸ gequelt sijnde, kost¹⁷⁹ niet resolveeren en wij bleven om hem niet alleen te laeten. Wij maeckten ons met den Piemontois¹⁸⁰, die een seer galandt cavalier was, helder¹⁸¹ vrolijck, alsoo juyst de wijn en het tractement seer goet was en den hospes wat beter van humeur.

38R Dijnsdach den 11^e dito vertrockken wij met den dach en alsoo het seer gesneeuwt hadt, raeckten wij tegens den middach eerst te Roomen en naemen ons logement in Den Koninck van Denemarke¹⁸², doch alsoo zijn huys vol was, besickten hij ons kaemers bij provisie over de deur. Wij wierden daedelijck¹⁸³ gequelt van staffers¹⁸⁴ die haer dienst presenteerden en barbers¹⁸⁵ die ons sceeren wilden, als oock wijven die ons linden¹⁸⁶ wilde wassen, dat wij resolveerden het heele sootie¹⁸⁷ met geweld van de trappen te doen dansen en de deur toe te sluijten sonder iemandt meer open te doen. Wij naemen een staffier voor acht daegen om te sien hoe hij sich droech.¹⁸⁸ Hij hadt veel attestatien¹⁸⁹ van Hollanders die wij kosten.¹⁹⁰ Oock heeft hij ons naderhandt dat wij hem op de maendt aennaemen seer trouw gedient.

Den 12^e dito quam de soon van den pensionaris Vander Dussen¹⁹¹ ons verwellekoomen. Wij gingen met hem besien de kerck van St. Piedro¹⁹², die met recht het achtste wonder van de wereld genoemd mach werden. Wij meijnden het Vaticaen te besien maer kosten op die tijt daer niet ingeraeken, doch in plaets van 't selve naemen wij den tuyn op die admiraebel aengenaem is.¹⁹³ Wij brachten hier onsen resteerende naermiddach door. Ick sal maer simpelijck¹⁹⁴ verhaelen wat ick gesien hebbe, alsoo wij van sints¹⁹⁵ zijn gans Roomen noch eens op ordre¹⁹⁶ te sien en sal dan wat particulierder¹⁹⁷ spreken.

Den 13^e dito besaegen wij het Campidoglio¹⁹⁸ met eenige kerken daer omtrent en

¹⁷⁸ **bloetsweeren.** steenpuisten.

¹⁷⁹ **kost.** kon.

¹⁸⁰ **Piemontois.** Piëmontees.

¹⁸¹ **helder.** heel.

¹⁸² **Den Koninck van Denemarke.** Het gaat hier om een herberg. Om reizigers uit een bepaalde streek te trekken werden herbergen vaak dit soort namen gegeven.

¹⁸³ **daedelijck.** onmiddellijk.

¹⁸⁴ **staffiers.** dienaars, lijfknechten.

¹⁸⁵ **barbers.** barbiers.

¹⁸⁶ **linden.** linnen.

¹⁸⁷ **sootie.** zootje.

¹⁸⁸ **droech.** hield, gedroeg.

¹⁸⁹ **attestatien.** aanbevelingen.

¹⁹⁰ **kosten.** kenden.

¹⁹¹ **de soon...Vander Dussen.** Waarschijnlijk gaat het om Paulus van der Dussen (1658-1707), luitenant en later kapitein van de Admiraliteit van Amsterdam. Hij was de zoon van Arent van der Dussen (1618-1679), raad en pensionaris van Delft.

¹⁹² **de kerck van St. Piedro.** Het betreft de Basilica di San Pietro.

¹⁹³ **doch in...aengenaem is.** Het betreft de tuinen van het Vaticaan, de Giardini Vaticani.

¹⁹⁴ **simpelijck.** kort, eenvoudig.

¹⁹⁵ **van sints.** van plan.

¹⁹⁶ **op ordre.** op volgorde.

¹⁹⁷ **particulierder.** uitgebreider, in het bijzonder.

¹⁹⁸ **Campidoglio.** Het betreft het Capitool, een van de zeven heuvels van Rome.

alle de antiquiteiten die in Campo Vacino¹⁹⁹ te vinden zijn. Ons wiert aangewezen het Lacus Curti²⁰⁰, Domus Ciceronis²⁰¹, veel ruinen van t' Aurea Domus Neronis dat in Monte Palatius gestaen heeft²⁰², nu de Horti Pharnesiani²⁰³, het Arcus Titi, het Arcus Constantini²⁰⁴, dat onbegrijpelijk gebouw van t' Colliseum, dat, door de onversaedelijke²⁰⁵ giericheit van t' nepotisme allanch ten halve bij naer geruineert sijnde, wel heel wech geraeckt soudén hebben, hadden sich t' volck niet geopponeert.²⁰⁶ De rest van t' Templum Solis en Lunae²⁰⁷ en noch eenige aengeleegene antiquiteiten.

Den 14e dito besaegen wij de twee bruggen, te weeten Pons Cestius en Pons Fabritius, doch tegenwoordich worden de selve genaemt Ponti Quattro Capi en Bartholomei.²⁰⁸ Deselve dienen om over den Tibur²⁰⁹ te passeeren over seeker eijlandeken dat daer in leijt, waer van ick naderhandt wil spreken. In t' midden van t' selve staet een seer fraje obiliscus.²¹⁰ Wij saegen het Theatrum Marcelli²¹¹, t' welck van buyten aende eene syde noch heel is, doch vol huysinge²¹² betimmert. Wij passeerden oock voor bij t' paleijs van Pilatus en over de Ponte Sixto.²¹³ Wij besaegen dien dach oock het graf van Cestius²¹⁴ en de Mons Testaceus.²¹⁵ Des avonts bleef de natie wat met den anderen praeten om de Romeijnsche dranck eens op te neemen.²¹⁶

¹⁹⁹ **Campo Vacino.** Campo Vaccino is de oude benaming voor het gebied rondom het Forum Romanum.

²⁰⁰ **Lacus Curti.** Het Lacus Curtius is een van de monumenten aan het Forum Romanum.

²⁰¹ **Domus Ciceronis.** Op de Palatijn stond het huis van Cicero (106 v. Chr. - 43 v. Chr.), de beroemde Romeinse redenaar en politicus.

²⁰² **veel ruinen...gestaen heeft.** Op de Palatijn stond het Domus Aurea, het gouden huis van de Romeinse keizer Nero (37-68).

²⁰³ **veel ruinen...Horti Pharnesiani.** Het betreft de tuinen van de invloedrijke Italiaanse familie Farnese, de Orti Farnesiani sul Palatino.

²⁰⁴ **Arcus Titi.** De Arcus Titi en de Arcus Constantini zijn de erebogen voor de Romeinse keizers Titus (39-81) en Constantijn (280-337) op het Forum Romanum.

²⁰⁵ **onversaedelijke.** onverzadigbare.

²⁰⁶ **niet geopponeert.** zich niet had verzet. In 1671 gaf kardinaal Altieri (1623-1698) toestemming om stierengevechten in het Colosseum te houden. De bevolking was daar echter fel op tegen, zodat het plan nooit werd uitgevoerd.

²⁰⁷ **t' Templum Solis en Lunae.** Het betreft het Templum Solis op het Forum Romanum.

²⁰⁸ **Den 14^e...en Bartholomei.** De Ponte Fabricio en de Ponte Cestio zijn bruggen die naar het Tibereiland in Rome lopen. De Pont Cestius heette vroeger ook wel de Ponte San Bartolomeo, genoemd naar de Basilica di San Bartolomeo all'Isola op het Tibereiland. De Ponte Fabricio heet ook wel de Ponte dei Quattro Capi, genoemd naar de brugleuningen met vierhoofdige beelden van Janus.

²⁰⁹ **Tibur.** Tiber.

²¹⁰ **obiliscus.** obelisk.

²¹¹ **Theatrum Marcelli.** Het betreft het Teatro di Marcello.

²¹² **huysinge.** huizen.

²¹³ **Ponte Sixto.** Het betreft de Ponte Sisto.

²¹⁴ **het graf van Cestius.** Het betreft de Piramide Cestia, een piramide gebouwd in opdracht van Gaius Cestius Epulo (+12 v. Chr.)

²¹⁵ **Mons Testaceus.** Het betreft de Monte Testaccio, een van de heuvels van Rome.

²¹⁶ **Des avonts...te neemen.** Italiaanse steden hadden in de vroegmoderne tijd een groot aantal *nationes*, verenigingen van buitenlandse studenten.

Afbeelding 1: Gezicht op het Forum Romanum. Prent van Willem Romeyn uit 1660.

Afbeelding 2: Gezicht op de Sint Pieter. Prent uit 1726.

Saterdach den 15^{en} passeerden wij den ganschen dach met brieven te schrijven naer Hollandt en naer de depescs²¹⁷ van dien quaemen de Hollanders bij ons wat praeten.

- 38v Sondach de 16^{en} passeerden wij soo voor als naer de middach met den musieck in de kerken te hooren, op de Corso²¹⁸ te rijden, wat wandelen hier en daer door de stadt.

Maendach den 17^{en} sijn wij den prins van Bronswijck²¹⁹ wesen begroeten en naderhandt met de heer Vander Dussen in de Villa de Medicis²²⁰ wesen wandelen, die wel van de grootste juijst niet is, maer al van de aengenaemste. t' Paleijs is gans niet gemeubleert²²¹, doch daer sijn admirabele beelden in. Wij lieten niet naer nauwkeurich dat van de Venus²²² te besien en de twee luctatores.²²³

Dijnsdach den 18^{en} dito saegen wij de kerck van St. Maria Cosmedin²²⁴, alwaer de predickstoel noch staet daer Augustinus op gepredickt heeft. Wij saegen oock alhier de Bocca Veritatis²²⁵, sijn een groote ronde steen daer een tronie²²⁶ ingehouden is die wijt gaept. Hier van vertellen de luijde wondere²²⁷ dingen.²²⁸ Wij saegen de plaets daer St. Pieter en Paulus van malcander afsceijt naemen, t' welck de inscriptie van seekere daer opstaende capelle aenwijst. Dese plaets is buyten de poort van St. Paulo²²⁹ als de kerck aen dien heijlich toegeweijt, dewelke wij mede opnaemen.²³⁰ Mede saegen wij de Tre Fontane die, als Paulus onthooft wiert, uyt de aerde gesprongen soude sijn. Hier over is een seer soet

²¹⁷ **depescs.** briefwisseling, briefzending.

²¹⁸ **de Corso.** De Via del Corso is een van de belangrijkste wegen van Rome, die van het Piazza Venezia naar het Piazza del Popolo loopt.

²¹⁹ **den prins van Bronswijck.** Anton Ulrich von Braunschweig-Wolfenbüttel (1633-1714) was hertog van 1689 tot zijn dood. Hij was een liefhebber van de opera en reisde daarom verschillende keren naar Italië.

²²⁰ **de Villa de Medicis.** De Villa Medici is een groot landhuis uit de zestiende eeuw en bezit van de invloedrijke familie De' Medici.

²²¹ **gemeubleert.** gemeubileerd.

²²² **de Venus.** De beroemde Venus de' Medici is een levensgroot standbeeld van de Romeinse godin Venus, gemaakt in de eerste eeuw voor Christus. Het stond lange tijd in Rome, maar werd in 1677 naar Florence gestuurd.

²²³ **luctatores.** worstelaars. Ruysch verwijst naar het standbeeld van twee worstelaars uit de derde eeuw voor Christus. Het werd door de' Medici aangekocht en geplaatst in de Villa Medici. Later kwam het beeld terecht in Florence.

²²⁴ **de kerck van St. Maria Cosmedin.** Het betreft de Basilica di Santa Maria in Cosmedin.

²²⁵ **Bocca Veritatis.** Het betreft de Bocca della Verità, gelegen in het voorportaal van de Santa Maria in Cosmedin.

²²⁶ **tronie.** gezicht.

²²⁷ **wondere.** wonderlijke.

²²⁸ **Hier van...wondere dingen.** Volgens de beroemde legende zou diegene die zijn hand in de muil van het beeld stak en een leugen vertelde, zijn hand kwijtraken.

²²⁹ **de poort van St. Paulo.** Het betreft de Porta San Paolo.

²³⁰ **Wij saegen...mede opnaemen.** Ruysch verwijst waarschijnlijk naar de Basilica di San Paolo fuori le mura, een van de hoofdkerken van Rome. De ontmoeting tussen de apostels Petrus en Paulus stond afgebeeld aan de noordzijde van de kerk. Deze afbeeldingen zijn echter door een brand vernietigd in 1823.

kerckken gebouwt. Wij dronken uijt ieder eens om te proeven of waer was dat sij seggen dat ieder besonder van smaeck soude sijn, doch ick kost het selve niet bespeuren, noch iemandt van ons geselschap.²³¹ Desen wijn viel ons wat gul in²³² de maech, alsoo het des morgens op een nuchtere hardt²³³ quam.

Hier van daen begaeven wij ons naer de kerck van St. Sebastiaen. Dese kerck staet op de Via Appia.²³⁴ Naer dat wij de selve gesien hadden, gingen wij op de voorscreve wech in de catacombe van St. Calixto²³⁵, die voor de notabelste gehouden wort. Wij wandelde wel derdehalf²³⁶ uer hier onder de aerde en vonden versceijde capellen die noch seer wel geconserveert waeren, soo in de scilderijen als de verwulfsels²³⁷ en grafsteden. Sometijts²³⁸ kosten wij pas gaen²³⁹, somtijts hadden wij wederom ruyme spatie.²⁴⁰ Aen wedersyde waeren continueel²⁴¹ van onderen tot boven gaeten daer de lichaemen in begraven geweest waeren. Dese wegen sijn oneijndelijck en onmogelijck om die te vinden sonder guide.²⁴² De selve syn drie boven een en de trappen seer goet om van de eene in de andere te klimmen.

39R Hier van daen naemen wij den wech naer St. Jan de Lateran²⁴³, doch besaegen eerst het graf van Cicilia Metella, huijsvrouw van den rijken Crassus²⁴⁴, het Hijppodromus Caracallae²⁴⁵, dat noch seer fraij is, en van verre de ruine van de Castra Pretoriana.²⁴⁶ Noch passeerden wij de ruine van het Templum Apollinis en Silvani²⁴⁷ en eyndelijck aen St. Jan de Laterano, doch eer wij de kerck besaegen gingen wij in een naest gelege herreberch om ons middachmael te houden, alsoo wij voor onse reijs al wat hongerich waeren. Naer dat wij ons hardt wat gesterckt hadden, besaegen wij de kerck met al dat notabels daer te sien is, t' welck meest uyt een deel superstietie²⁴⁸ bestaat, mede het pauselijck

²³¹ **Mede saegen...ons geselschap.** De Chiesa di San Paolo alle Fontane werd volgens de legende gebouwd op de plek waar de heilige Paulus werd onthoofd en waar zijn hoofd driemaal de grond raakte. Op deze plaatsen ontstonden vervolgens plotseling drie fonteinen, die naar bloed, melk en water smaakten. Andere verhalen hebben het enkel over koud, lauw en warm water.

²³² **gul in.** zwaar op.

²³³ **een nuchtere hardt.** een nuchtere maag.

²³⁴ **Hier van...Via Appia.** Het betreft de Basilica di San Sebastiano fuori le mura, gelegen aan de beroemde toegangsweg Via Appia. Het is een van de hoofdkerken van Rome.

²³⁵ **de catacombe van St. Calixto.** Het gaat om de Catacombe di San Callisto.

²³⁶ **derdehalf.** drieënhalf.

²³⁷ **verwulfsels.** gewelven.

²³⁸ **Sometijts.** Soms.

²³⁹ **pas gaen.** achter elkaar lopen.

²⁴⁰ **ruyme spatien.** genoeg ruimte.

²⁴¹ **continueel.** voortdurend.

²⁴² **guide.** gids.

²⁴³ **St. Jan de Lateran.** Het betreft de Basilica di San Giovanni in Laterano.

²⁴⁴ **het graf...rijken Crassus.** Aan de Via Appia ligt het Mausoleo di Cecilia Metella, de tombe van Caecilia Metella, de echtgenote van Marcus Crassus, zoon van de beroemde politicus Crassus (115 v. Chr. - 53 v. Chr.)

²⁴⁵ **Hijppodromus Caracallae.** Waarschijnlijk verwijst Ruysch naar de Terme di Caracalla, het beroemde badhuis van Rome. Een hippodromus is echter een paardenrenbaan.

²⁴⁶ **de ruine van de Castra Pretoriana.** De Castra Praetoria was de legerplaats van de Praetoriaanse garde van Rome, gelegen aan de Aureliaanse muur.

²⁴⁷ **de ruine...en Silvani.** Ruysch verwijst waarschijnlijk naar de Tempio di Apollo Palatino en de nabijgelegen Tempio della Magna Mater.

²⁴⁸ **superstietie.** bijgeloof.

paleijs daer annex.²⁴⁹ Doch alsoo t' selve niet bewoont, noch onderhouden wert soo is daer niet notabels. Dicht bij de kerck staet noch een capel daer de Scalae Santae sijn, welke de selve trappen soudē wesen die de heere Cristus af soude gegaen sijn doen hij ter doot ginch.²⁵⁰ Verder besaegen wij St. Laurens met alle de reliquien die daer sijn.²⁵¹ Het Theatrum Castrense²⁵², Templum Veneris, Martis et Cupidinis²⁵³, eyndelijck aen St. Maria Magior²⁵⁴, alwaer wij die heerlijck capel van Sixtus Quintus besaegen²⁵⁵ etc., en naemen doe den wech naer huijs.

Woensdach den 19 dito syn wij des middachs ten eeten geweest bij den heer Vander Dussen op een regael²⁵⁶ van wilt, t' welck hem van een Romeijns edelman van syn kennis vereert was. Naer de middach gingen wij gesaementlijck in t' logement van seeker heer Van Groeningen, hier te Romen seer sieck en in doots noodt leggende. Den heer Vander Dussen, van syn goede vrienden synde, assisteerden hem continueel. Wij presenteerden mede onsen dienst²⁵⁷, doch de spraeck en t' gehoor verlooren hebbende, wist van ons niet, doch beloften syn knecht ons in noot maer aen te spreken. Doch een uer naer de tijt wierden wij wederom gehaelt en vonden hem doot. Ick hadde noijt gedacht dat iemandt van onse religie soo weijnich persecutie²⁵⁸ geleden soude hebben. Geen papen²⁵⁹ of munniken hebben moelijck gevallen. Hier van was mede al ten deelen oorsaek dat hij seer intime²⁶⁰ vriendschap gehouden hadde met een dominicaen mede geboortich uyt Vrienslandt²⁶¹, een seer discreet en beleeft man, dewelke seer sorgvuldich en gedienslich sich droech in de permissie²⁶² te besolliciteeren²⁶³ van t' lighaem bij avont buyten de stadt te brengen en in een vigne²⁶⁴ te begraeven van seekere paters, daer toe met gelt gedisponeert.²⁶⁵ Den heer Vander Dussen en Burch droegen sorch dat het lichaem gebalsemt soudē werden en wij begaeven ons naer een wandelinch naer huijs.

²⁴⁹ **daer annex.** daaraan gelegen. Het betreft het Palazzo del Laterano.

²⁵⁰ **Dicht bij...doot ginch.** In de Basilica di San Giovanni in Laterano staat de Heilige Trap, de Scala Sancta, die volgens de traditie deel uitmaakte van het stafkwartier van Pontius Pilatus in Jeruzalem. Volgens de overlevering liep Jezus over deze trappen.

²⁵¹ **Veder besaegen...daer sijn.** Het betreft de Basilica di San Lorenzo fuori le mura, een van de hoofdkerken van Rome.

²⁵² **Het Theatrum Castrense.** Het Anfiteatro Castrense is het eennagrootste amfitheater van Rome.

²⁵³ **Templum Veneris, Martis en Cupidinis.** Waarschijnlijk gaat het om de Tempio di Marte Ultore en de Tempio di Venere.

²⁵⁴ **St. Maria Magior.** Het betreft de Basilica di Santa Maria Maggiore.

²⁵⁵ **alwaer wij...Quintus besaegen.** Een van de kapellen van de Basilica di Santa Maria Maggiore is gewijd aan paus Sixtus V (1521-1590).

²⁵⁶ **regael.** gastmaal.

²⁵⁷ **presenteerden mede onsen dienst.** boden ook onze dienst aan.

²⁵⁸ **persecutie.** vervolging.

²⁵⁹ **papen.** katholieken.

²⁶⁰ **intime.** hechte.

²⁶¹ **Vrienslandt.** Friesland.

²⁶² **permissie.** toestemming.

²⁶³ **besolliciteren.** verzoeken.

²⁶⁴ **vigne.** wijngaard. Onzekere betekenis.

²⁶⁵ **gedisponeert.** bewogen, overtuigd.

39v Donderdach den 20^{en} sijn wij des morgens ten 7^{en} ueren naer Monte Cavallo²⁶⁶ gegaen, ten oorsaeke dat de consistorie²⁶⁷ gehouden wiert en dat den tegenwoordige cardinael Colonna²⁶⁸ den hoet soude ontfangen.²⁶⁹ Naer dat alle de cardinaelen vergaedert²⁷⁰ waeren, quam den paus²⁷¹ met de mijter op t' hooft en t' pontificael²⁷² gewaet, geaccompagneert²⁷³ van den ambassadeurs van den keijser, sijnde den cardinael land graef, en van Vranckrijck den Duc D'Estres²⁷⁴, nevens Don Gasparo. Den paus sette sich op een troon onder een daix²⁷⁵ in een seeker kluchtich²⁷⁶ fatsoen van een stoel, even als de ouwerwetsche kraem stoelen bij ons, behalve niet gedeckt²⁷⁷ synde van boven. Alle de cardinaele saeten rontom de stoel beneven een op banken met haer Porte Ceu²⁷⁸ aen de voeten en wij achter de voorscreve banken. Doen²⁷⁹ wiert den cardinaele door de ambassadeur van den keijser in geleijt en ontfonch de vierkante muts²⁸⁰ en naer eenige ceremonie wiert hij ront geleijt bij al de cardinaelen, die hem den kus van broeder gaeven, en daer mede eyndichde de ceremonie. De sael en de toestel van meuble²⁸¹ was seer slecht en out. Des avonts ten negen ueren begaeven wij ons nevens al de Hollanders die sich te Romen vonden aen t' huijs van den overleden heer Sceltinga²⁸² en accompaneerden t' lichaem, dat in een koets stondt met twee andere, buyten de stadt en begroeven het ten plaetse voorscreeven.

Vrijdach den eenentwintichste brachten wij den tijdt door met hier en daer in een vigne en door de stadt wat te wandelen soo dat wij niet notabels uytvoerden.

Saterdach den 22^{en} dito bracht ick den ganschen morgen door met brieven te scrijven naer Hollandt. Naer den middach gingen wij in een kerck, wiens naem ick niet weet, om de funerailles²⁸³ van den cardinael Santa Croce te sien.²⁸⁴ De selve bestonden hier dat in t' midden van de kerck stondt een vierkant bet, heel

²⁶⁶ **Monte Cavallo.** Het Quirinaal, een van de zeven heuvels van Rome, werd in de middeleeuwen Monte Cavallo genoemd.

²⁶⁷ **consistorie.** Een consistorie is een plechtige vergadering van kardinalen, voorgezeten door de paus, waar nieuwe kardinalen worden benoemd.

²⁶⁸ **den tegenwoordige cardinael Colonna.** Federico Baldeschi Colonna (1625-1691) werd in 1674 benoemd tot kardinaal. Dit fragment suggereert dat Ruysch zijn verslag pas op een later moment schreef.

²⁶⁹ **den hoet soude ontfangen.** Tijdens zijn benoeming ontving een nieuwe kardinaal een ring en drie hoeden: de *zucchetto*, de *biretta* en de *galerum*.

²⁷⁰ **vergaedert.** bijeengekomen.

²⁷¹ **den paus.** Clemens X (1590-1676) was paus van 1670 tot 1676.

²⁷² **pontificael.** bisschoppelijk.

²⁷³ **geaccompagneert.** vergezeld.

²⁷⁴ **den ambassadeurs...Duc D'Estres.** De ambassadeurs van Frankrijk en het Heilige Roomse Rijk stonden in nauw contact met paus Clemens X. François Hannibal II Estrées (1623-1687) was vanaf 1672 ambassadeur van Frankrijk in Rome.

²⁷⁵ **daix.** verhoging, podium.

²⁷⁶ **kluchtich.** grappig.

²⁷⁷ **gedeckt.** bedekt.

²⁷⁸ **Porte Ceu.** Onzekere betekenis.

²⁷⁹ **Doen.** Toen.

²⁸⁰ **de vierkante muts.** Ruysch beschrijft de eerdergenoemde *biretta*.

²⁸¹ **meuble.** meubels.

²⁸² **den overleden heer Sceltinga.** Mogelijk gaat het om de Friese adellijke familie Scheltinga.

²⁸³ **funerailles.** begrafenis.

²⁸⁴ **om de...te sien.** Marcello Santacroce (1619-1674) was kardinaal van 1652 tot zijn dood in 1674.

hooch doch niet gedeckt boven. t' Selve was tot benede toe behangen met een swart flueel²⁸⁵ kleet. Aen de voeten hont den hoet en boven op lach het lichaem van de overleden cardinael in pontificale clederen met de mijter op het hoofd. Rontom t' lichaem stonden ses of acht kerels in den rouw²⁸⁶ die iedere een banderol²⁸⁷ met syne waepenen boven het lichaem continueel swaeyden. Aen weder sijde van de kerck stonden groote witte flambeuwen²⁸⁸ in groot getal, soo dat het wasch wel op drie duijsent pont beliep. Voor t' groot altaer was een vierkante plaets gemaect daer de cardinaelen rontom saeten en wederom vertrockken naer dat de musieck en eenige choor sanch²⁸⁹ geeijndicht.

Sondach den 23^{en} dito hebben wij ons naer de middach geposteert²⁹⁰ omtrent het casteel St. Angelo²⁹¹ om den paus te sien passeeren naer het Vaticaen om den nacht aldaer te passeeren²⁹² en om des anderendaechs niet heel van Monte Cavallo naer St. Pieter te koomen om t' openen van de poort.²⁹³ De cavalcade²⁹⁴ was fraij maer niet extraordinaris. Daer waeren seer scoone paerde daer de cavalliers op saeten, doch daer waeren geen cardinaelen als weynige die in de koets volgden. De prelaeten²⁹⁵ reden alle op muylen.²⁹⁶ De cavalli legeri²⁹⁷ hadden alle seer kostelijck nieuw livereij²⁹⁸, sijnde root scaerlaeken²⁹⁹ met goude passementen³⁰⁰, doch de Switsers mede in t' nieuw saegen der uijt als de boufons³⁰¹ van de quacksalfers, syn haer klederen van soo veelderhande lappen aen een genajit dat ick de couleuren, niet tegenstaende die daegelijck sie, nouwlyckx onthouden kan.³⁰²

Maendach den 24^{en} dito sijn wij met de Hollanders des morgens al ten seven ueren naer St. Pieter gegaen om de heijlige poort, die eerst³⁰³ naer de middach geopent soude werden. Wij vonden de plaets en de kerck tenemael³⁰⁴ beset met

²⁸⁵ **flueel.** fluwelen.

²⁸⁶ **in den rouw.** in rouwkleding.

²⁸⁷ **banderol.** vaan, vlag.

²⁸⁸ **flambeuwen.** kaarsen.

²⁸⁹ **choor sanch.** koorzang.

²⁹⁰ **geposteert.** gezet.

²⁹¹ **het casteel St. Angelo.** Het gaat om het Castel Sant'Angelo.

²⁹² **te passeeren.** door te brengen.

²⁹³ **t' openen van de poort.** Eén keer in de vijfentwintig jaar wordt er binnen de katholieke kerk een jubeljaar gevierd. Binnen dat jaar worden alle pelgrims die naar Rome komen verlost van hun zonden. Ter opening van dat speciale jaar sloeg de paus met een zilveren hamer een opening in de Heilige Deur van het Vaticaen.

²⁹⁴ **cavalcade.** ruitersstoet.

²⁹⁵ **prelaeten.** opperpriesters, kardinalen.

²⁹⁶ **muylen.** muilezels.

²⁹⁷ **cavalli legeri.** ruiters. Onzekere betekenis.

²⁹⁸ **livereij.** livrei.

²⁹⁹ **scaerlaeken.** scharlaken.

³⁰⁰ **passementen.** versieringen.

³⁰¹ **boufons.** narren. Onzekere betekenis.

³⁰² **doch de Switsers...onthouden kan.** De Zwitserse garde staat bekend om zijn kleurrijke uniform. Oorspronkelijk droeg de garde kleding in het blauw en geel, de kleuren van de invloedrijke familie Della Rovere. Later werd het rood hieraan toegevoegd, de kleur van de familie De' Medici.

³⁰³ **eerst.** pas.

³⁰⁴ **tenemael.** helemaal.

soldaeten en menschen, niet tegenstaende³⁰⁵ het noch soo vroeg was. Difficultheijt³⁰⁶ was seer groot om in te geraeken, sijnde slaen, smijten, kijven en screeuwen geen gebreck, doch wij maeckten alliantie³⁰⁷ met een troep Duytschers van onse kennis³⁰⁸, die met haer knechts en wij met onse knechts al een moje compagnie uytmaeckten en dronge soo in weer wil van de wacht door de eerste poort. De tweede, even opengaende, maeckten wij dat die niet meer toe kost en raeckten doe soo op de selve manier alle in de kerck. Monsignor Visconti³⁰⁹ hadde syn post om de vreemdelinge in te laeten, doch noch geen passagie³¹⁰ geven willende, seggende dat het te vroeg was, mosten wij dese maenier gebruyken. Daer waeren sommige van de wacht die van slaen spraeken, doch wij dreijgden haer strack met al de forastieri³¹¹ op onse revensie³¹² op de Itaeliaensche manier³¹³ te neemen, of haer te tracteeren als seeker Duytscher een Switser, die wat brutael sijnde, den Duyts met de hellebaert slaende in de anticamera³¹⁴ van den paus van hem in presentie van twee cardinaele doot gesteeken wiert. De poltronnen³¹⁵ aert van dese maets³¹⁶ en de oneyndelyke confusie³¹⁷ van vreemdelingen en ander volck deedt haer resolveeren de hande t' huys te houden en goede woorden te geven.

In de kerck synde, saegen wij dat versceijde stellagien, soo voor de koningen als de dames en cavalliers, gemaect waeren en benede banken voor die geene die de processie volgden. Ons wiert geseijt dat oock een stellagie voor de vreemdelingen gemaect, waer naer toe wij aenstonts met ons esquadron volant³¹⁸ naer toe trockken, doch de cavallieri legeri wilden ons niet in laeten, waerom sij mede als de andere de deur door geweld mosten quiteeren.³¹⁹ Boven sijnde waeren wij te veel voor t' eene, waerom wij resolveerden de deur van t' geen boven ons was op te breeken, sijn dese beide balcon doch voor ons gemaect, t' welck reusseerden³²⁰, en eenige wat eer als sij meijnden benede deedt koomen die t' selve beletten wilden. Hier kreech ick een goede en seer bequaeme plaets, doch wij mosten tot naermiddach voorscreve wachten, t' welck wat verdroot, anders geen divertissement³²¹ hebbende als de confusie van menschen en dringen en horten en stooten te sien. Alleen was beclaegelijck dat

³⁰⁵ **niet tegenstaende.** hoewel.

³⁰⁶ **Difficultheijt.** De moeite.

³⁰⁷ **alliantie.** bondgenootschap.

³⁰⁸ **van onse kennis.** die wij kenden.

³⁰⁹ **Monsignor Visconti.** Mogelijk gaat het om Federico Visconti (1617-1693). Ten tijde van Ruysch was hij werkzaam in het Vaticaan als rechter.

³¹⁰ **passagie.** doorgang.

³¹¹ **forastieri.** vreemdelingen.

³¹² **revensie.** wraak.

³¹³ **op de Itaeliaensche manier.** Italianen stonden in de zeventiende eeuw bekend om hun wraakzuchtigheid.

³¹⁴ **anticamera.** voorkamer.

³¹⁵ **poltronnen.** laffe.

³¹⁶ **maets.** maten.

³¹⁷ **confusie.** verwarring.

³¹⁸ **esquadron volant.** vliegend eskader. Gezien de situatie maakt Ruysch mogelijk een woordgrapje: *l'escadron volant* was een groep onafhankelijke kardinalen uit de zeventiende eeuw.

³¹⁹ **quiteeren.** verlaten.

³²⁰ **reusseerden.** lukte, slaagde.

³²¹ **divertissement.** afleiding, vermaak.

Afbeelding 3: De paus opent de Heilige Deur tijdens het Jubeljaar van Caspar Jacobsz. Philips (ca. 1752-1789)

Afbeelding 4: Illustratie van de Zwitserse Garde, ca. 1750.

de coullons³²² van soldaeten de arme religieusen soo sloegen en mishandelde, wel weeten niet quaets hier te wagen want sij ongewaepent sijn.

Naer dat de ambassadeurs en koningin en alle de gequalificeerde³²³ van Rome gekoomen waeren op het bestemde uer³²⁴ begon de processie van 't Vaticaen af over de plaets van St. Pieter naer de kerck. Doch in de kerck gincht wat confuys³²⁵ door 't gedranch, soo dat ick alles niet pertinent³²⁶ onthouden kost en door 't gedranch niet op scrijven, maer naer mijn beste onthout³²⁷ ginch het aldus. Eerst quaemen een groote troep musicanten singende, de canoniken van St. Pieter met haer kerkelijck gewaet, synde purper, even eens als de cardinaelen, met dese differentie³²⁸ dat de muts swart is, geen sleep hebben, en het bondt om den hals in plaets van hermijne³²⁹ van inchoorenties.³³⁰ Alle de generaels, dan³³¹ de ordres in de pontificale kleederen, alle de prelaeten, alle de cardinaelen. Den paus werdende gedraegen in een seer kostelijke roode flueele stoel, seer swaer geborduert, altemael in de pontificale kleeren. Alle de carsuyfels³³² en de mijters, soo van den paus als van de rest, waeren silver laeken met gout geborduert. Ick waghten³³³ de triple coronne³³⁴, doch alsoo de selve van soo langen te swaer geweest soude sijn, gebruycken den paus de mijter. Ider hadde een witte flambeure in de handt. Doen volgden de voornaemste religieusen, doch die mosten uyt de kerck blijven op de plaets. Wij kosten juyst buyten en binnen sien, alsoo ons balcon voor een van de poorten stondt. De

41R confusie was soo groot dat ick nauwlijckx weet hoe de paus door de poort quam.

In de kerck sijnde plaetste sich de paus beneven desen poort onder een des³³⁵ en de cardinaele op haer plaets en naer dat hij eenige dingen uyt een boeck gelesen hadt, ginch hij naer de heilige poort en badt neder. Doen ontfonch hij van den cardinael Barberini³³⁶ een gouden haemer en sloech drie mael, wanneer de poort neder viel vil³³⁷ in stuckken en daedelijck wech was door de grabbelaers van binnen.³³⁸ Doch den aep³³⁹ was te voore al gelicht. Hier naer ginch de paus in de kerck met de gansche processie en sondt de drie cardinaelen, gedestineert³⁴⁰ om de poorten van de drie andere hoofd kerken te openen³⁴¹, af

³²² **coullons.** colonnes.

³²³ **gequalificeerde.** aanzienlijksten, elite.

³²⁴ **het bestemde uer.** het vastgestelde moment.

³²⁵ **confuys.** verward.

³²⁶ **pertinent.** nauwkeurig.

³²⁷ **onthout.** herinnering.

³²⁸ **dese differentie.** dit verschil.

³²⁹ **hermijne.** hermelijn.

³³⁰ **inchoorenties.** eekhoortjes.

³³¹ **dan.** Onzekere lezing.

³³² **carsuyfels.** Een kazuifel is een mouwloos opperkleed van een priester.

³³³ **waghten.** verwachtte.

³³⁴ **triple coronne.** De pauselijke tiara had de vorm van drie kronen, die de drievoudige macht van priester, leraar en koning representeerde.

³³⁵ **des.** podium.

³³⁶ **den cardinael Barberini.** Francesco Barberini (1597-1679) was een Italiaanse kardinaal. Vanaf 1666 was hij deken van het college van kardinalen.

³³⁷ **viel vil.** Mogelijke verschrijving.

³³⁸ **Doen ontfonch...van binnen.** Met het openslaan van de Heilige Deur werd het katholieke jubeljaar geopend.

³³⁹ **aep.** buit, schat.

³⁴⁰ **gedestineert.** aangewezen.

en ginch soo naer t' Vaticaen. Wij mosten noch wel twee ueren wachten eer wij uyt kosten door 't scrickkelijck³⁴² gedrach van menschen die uyt en in wilden. De ganse kerck raecte vol en buyten kost men niet sien dat het minderde. s' Avonts saegen wij de maeltijt die den cardinael patroon³⁴³ aen sommige cardinaelen gaf. Niet tegenstaende het vis dach was³⁴⁴, vonden wij t' wonder heerlyck, voornaementlijck in suykerwerck, noyt diergelijke gesien hebbende. De musieck was admiraebel. Dit festyn gesciede in t' Vaticaen.

Dijnsdach den 25^{en} dito sijn des morgens wederom gegaen naer t' paleijs van St. Pieter in Vaticano, alwaer wij de mis hoorden in de Capella Papale.³⁴⁵ De selve wiert door een cardinael gelesen. Als die uyt was, ginch de paus weer in t' paleijs en wierdt doe op de kerck gedraegen en gaf naer eenige ceremonie de benedictie³⁴⁶ aen t' volck. Nu hadt hij de thiara op. Den paus wederom naer benede gedraegen werdende, wiert al het gescut van St. Angelo en al t' geweer³⁴⁷ van de soldaeten op de plaets van St. Pieter gelost.³⁴⁸ Naer de middach gingen wij in de kerck van St. Johan Lateran³⁴⁹, daer alle de reliquien getoont wierden en veel soete tronie te sien waeren.

Woensdach den 26^{en} dito sijn voor de middach in de kerck van St. Ciara³⁵⁰ geweest, daer wij een musieck van nonneties³⁵¹ hoorden maer van drie stemmen, doch soo excellent als t' weesen kost. Naer de middach gingen wij wandelen in den thuyt van den Principo Ludovisio.³⁵² t' Paleijs kosten wij niet sien, alsoo den cardinael landt graef sich hier incognito onthouwt³⁵³, syn treijn³⁵⁴ in syn paleijs in Romen laetende. Doch wij saegen in seeker speelhuys³⁵⁵ in de selve thuyt een seer kostelijck³⁵⁶ ledekant altemael met juweelen ingeleijt. Mede eenige doots beenderen en hoofde die gepetrifieert³⁵⁷ waeren. Wij saegen noch den thuyt van den cardinael Savelli³⁵⁸, doch de eerste is fraijste en naer Borgese³⁵⁹ in mijn sin de beste.

³⁴¹ **gedestineert om...te openen.** Na het openen van de Heilige Deur wees de paus een kardinaal aan om de deuren van de Basilica di San Giovanni in Laterano, de Basilica di Santa Maria Maggiore en de Basilica di San Paolo fuori le mura te openen.

³⁴² **scrickkelijck.** verschrikkelijke.

³⁴³ **cardinael patroon.** Mogelijk gaat het om de eerder aangewezen kardinaal.

³⁴⁴ **Niet tegenstaende...dach was.** Volgens het katholieke gebruik wordt op vrijdag vis gegeten.

³⁴⁵ **Capella Papale.** pauselijke kapel.

³⁴⁶ **benedictie.** zegen.

³⁴⁷ **t' geweer.** de kanonnen.

³⁴⁸ **gelost.** geschoten.

³⁴⁹ **de kerck...Johan Lateran.** Het betreft de Basilica di San Giovanni in Laterano.

³⁵⁰ **de kerck van St. Ciara.** Het gaat om de Santa Chiara.

³⁵¹ **nonneties.** nonnetjes.

³⁵² **Naer de...Principo Ludovisio.** Het betreft de tuin van de Villa Ludovisi.

³⁵³ **onthouwt.** ophoudt.

³⁵⁴ **treijn.** gevolg.

³⁵⁵ **speelhuys.** buitenhuis.

³⁵⁶ **kostelijck.** prijzig.

³⁵⁷ **gepetrifieert.** versteend.

³⁵⁸ **Wij saegen...cardinael Savelli.** Het betreft het Parco Savello, ook wel bekend als de Giardino degli Aranci.

³⁵⁹ **Borgese.** Ruysch vergelijkt het Parco Savello met de tuinen van de Villa Borghese.

41v Donderdach den 27^{en} dito sijn wij geweest in de kerck van St. Jan de Lateran, alwaer wij een seer heerlijk musieck hoorden. Mede in de kerck van St. Pontiano. Hier syn mede seer veel reliquien, die wij niet te pijn³⁶⁰ waer syn op te scrijven. Sij souden onder anderen seekere pilaer hebben daer onsen salichmaeker over gekruyst is. De selve wert bewaert onder een altaer en is van groenachtich marmor. Daer brandt altoos een lamp of twee voor en wert door een glas gesien. Noch saegen wij de kerck van de St. Maria del Monte³⁶¹, die seer fraij is vol scoon marmor, voornaementlijck t' groot altaer. Hier worden mede veel scoone historien van verhaeldt als dat daer eerst gevonden soude sijn een beeltenis van Maria, dat het selve gevonden is op een miraculeuse manier en soo voorts, dat sij noch versceijde steenen hebbe dewelke de martelaers aen t' been hadden.³⁶² Selfs saegen wij onder de kerck een gat daer veel martelaers gevangen soude geseeten hebben.³⁶³

Vrijdach den 28^{en} dito syn wij des morgens vroechtjts op Monte Cavallo geweest, alwaer wij de koninginne van Sweeden³⁶⁴ eerstemael ter degen besaegen, ter oorsaeke dat haere majesteijt ter audientie ginch bij de paus. Haer treijn en al haer gevolg is seer majestueus. Sij salueerde³⁶⁵ al buijgende seer beleeft alle de cavalliers en vreemdelingen. In de kaemer van de paus ginch niemant als haere majesteijt.

Saeterdach den 29^{en} dito hebben wij niet bijsonders uytgerecht als postdach te houden en brieven te scrijven om in Hollandt van geen naerlaetichheid besculdicht te werden.

Sondach den 30^{en} hebben wij wesen besien den thuijn van den Principe Pamphilio, als mede het paleijs daer in in, t' welck seer heerlijk is, soo aengaende het gebouw als de scilderijen, beelden en architecture.³⁶⁶ Den thuijn is seer groot, doch de plantagie³⁶⁷ noch seer jonck, dewelke admirabel sal sijn als die groot sal sijn. Waeter werken sijn hier niet, doch al de rest is anders seer heerlijk en uyt een ruyme beurs³⁶⁸ gemaect. Wij saegen mede seeker landthuijsen van den Abate Benedetti³⁶⁹, dat extraordinaris te sien is om sijn bijsarre³⁷⁰ ordonnantie.³⁷¹ Hij heeft al syn meuren bescreeven met alle de

³⁶⁰ **te pijn.** de moeite.

³⁶¹ **de kerck...del Monte.** Waarschijnlijk gaat het om de Basilica di Santa Maria in Aracoeli.

³⁶² **Hier worden...been hadden.** Een van de ontstaanslegendes van de Basilica di Santa Maria in Aracoeli beschrijft een verschijning van Maria.

³⁶³ **Selfs saegen...geseeten hebben.** In de nabijgelegen Carcere Mamertino, de Marmertijnse gevangenis, werden volgens de legende de apostelen Petrus en Paulus gevangen gehouden. Ruysch lijkt zich echter in de kerk te vergissen. Boven de gevangenis werd de Chiesa di San Giuseppe dei Falegnami gebouwd.

³⁶⁴ **de koninginne van Sweeden.** Christina I (1626-1689) was koningin van Zweden van 1632 tot 1654. Na haar bekering tot het katholicisme trok ze naar Rome en zette zich in voor de wetenschap en de kunsten.

³⁶⁵ **salueerde.** groette.

³⁶⁶ **Sondach den...en architecture.** Ruysch doelt op de tuinen van de Villa Doria Pamphili.

³⁶⁷ **plantagie.** beplanting.

³⁶⁸ **uyt een ruyme beurs.** met een gevulde portemonnee.

³⁶⁹ **landthuijsen van den Abate Benedetti.** benedictijner abt. Het is onduidelijk op wie Ruysch doelt.

³⁷⁰ **bijsarre.** bizarre.

sententie³⁷² die ick geloof dat oijt bedacht syn geweest. Hij is seer soet gemeubleert en den thuyne is klein, doch soet om syn extraordinaere ordonnantie. Wij gingen noch in St. Piedro in Montorio³⁷³, daer een fraje vertooninge van de geboorte Cristi³⁷⁴ was.

42R Maendach den 31 december des morgens in t' geselschap van de compatriotten³⁷⁵ geweest in de kerck van St. Silvester³⁷⁶ om een heerlijke musieck te hooren, doch mosten tot ons leetwesen³⁷⁷ de selve ten halve verlaeten, alsoo onse waert in De Koninch van Denemarken gewoon was vroeg te gaen eeten. Naer de middach passeerden wij onsen tijt, met de Thermae Diocletiani³⁷⁸ te besien, waer van de meeste meuren en rudera³⁷⁹ genoomen syn te avantagie tot stigtinge van een klooster en kerck voor de cathusers.³⁸⁰

Hier van wandelde wij naer een kerck van seeker carmeliter klooster hier dicht omtrent³⁸¹ om seeker beelt van den cavallier Bernino³⁸² te sien, t' welck admirabel was. Dewijle³⁸³ wij hier mede besich waeren, quaemen wij in discours³⁸⁴ te geraeken met een van de muniken van t' klooster, dewelke uyt de Nederlanden was. De selve liet ons het klooster besien nevens haer thuyne die seer aengenaem was en onder andere van de rigeur³⁸⁵ van haer ordere praetende en onder andere dat sij niet als vis en geen vleijs mochten eeten. Soo seyde hij ons dat wij haer moestuijn mosten besichtigen en uyt de menichvuldicheid³⁸⁶ van haere aertvruchten oordeelen of sij door hulp van booter en eyeren geen goede pottagie³⁸⁷ maeken kosten. Wij vonden voorwaer groote quantiteijt van aertgewas en onder anderen cijllerij³⁸⁸, in goede quantiteyt vindende, seijden wij dat dat kruijt tot twee dingen delicious³⁸⁹ gegeten was: het eenen dat wij geloofde dat sij dat niet gebruyckte, maer t' andere dat het selve den wijn wel dede smaeken. De munnick maeckte niet veel ceremonie³⁹⁰ maer haelde metter der haest³⁹¹ t' excellenste wat dat men drinken

³⁷¹ **ordonnantie.** inrichting.

³⁷² **sententie.** zinspreuken.

³⁷³ **St. Piedro in Montorio.** Het betreft de Chiesa di San Pietro in Montorio.

³⁷⁴ **Cristi.** van Christus.

³⁷⁵ **compatriotten.** metgezellen.

³⁷⁶ **de kerck van St. Silvester.** Het betreft de Chiesa di San Silvestro in Capite.

³⁷⁷ **ons leetwesen.** onze spijt.

³⁷⁸ **de Thermae Diocletiani.** Het gaat hier om de Thermen van Diocletianus.

³⁷⁹ **rudera.** tegels.

³⁸⁰ **waer van...de cathusers.** Het gaat om de Chiesa di San Bernardo alle Terme, gelegen aan de Thermen van Diocletianus. De kerk werd echter geschonken aan een Franse cisterciënzerorde.

³⁸¹ **een kerck...dicht omtrent.** Het betreft de Chiesa di Santa Maria della Vittoria, die oorspronkelijk werd geschonken aan een karmelietenorde.

³⁸² **seeker beelt...cavallier Bernino.** In de Chiesa di Santa Maria della Vittoria staat het beeld 'De extase van St. Theresia', gemaakt door de beroemde Italiaanse kunstenaar Bernini (1598-1680).

³⁸³ **Dewijle.** Terwijl.

³⁸⁴ **discours.** gesprek.

³⁸⁵ **rigueur.** strengheid.

³⁸⁶ **menichvuldicheid.** grote hoeveelheid.

³⁸⁷ **pottagie.** maaltijd.

³⁸⁸ **cijllerij.** selderij.

³⁸⁹ **delicieux.** heerlijk.

³⁹⁰ **ceremonie.** ophef.

³⁹¹ **metter der haest.** snel.

kost en presenteerden ons t' selve nevens seeker delicaet³⁹² bescuyt en een scoon servet op de galantste manier van de werelt, soo dat wij bij de broeders die van aelmoesen leeven³⁹³ evenwel wat goets vonden. Oock quam het selve ons seer wel, alsoo wij moede en werm gegaen waeren dewijle de son seer helder sceen. Oock vertrockken wij niet sonder onse danckbaerheid te toonen.

Hier van daen wandelde wij wederom naer St. Silvester om de vesper³⁹⁴ in musieck te hooren, doch de kerck was soo vol dat geen apparentie³⁹⁵ was van inkoomen, veel min³⁹⁶ de musieck in soo een confluentie³⁹⁷ van menschen met vermaeck te hooren. Wij saegen int portael de vrouw van Don Gasparo, die heel fraeij is, passeeren. Den avont passeerden wij in ons logement met de heer Hoogenhouck.

Eynde van t' jaer
1674

³⁹² **delicaet.** fijn.

³⁹³ **broeders die van aelmoesen leeven.** De orde van de karmelieten is een katholieke bedelorde.

³⁹⁴ **vesper.** De vesper is een van de kanonieke uren, gehouden in de namiddag.

³⁹⁵ **apparentie.** vooruitzicht.

³⁹⁶ **veel min.** laat staan.

³⁹⁷ **confluentie.** samenloop.